

Voorzitter van de Joodse Raad

-

Voorzitter van de Joodse Raad

De herinneringen van David Cohen (1941-1943)

Erik Somers

Walburg Pers

Dit boek verschijnt onder auspiciën van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van
Nationaal Fonds voor Vrijheid en Veteranenzorg (V-Fonds)
Kattendijkse/Drucker Stichting
J.E. Jurriaanse Stichting

© 2010 Erik Somers / Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie,
p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
www.walburgpers.nl
www.niod.nl

Afbeelding omslag voorzijde: David Cohen aanwezig bij de razzia van 20 juni 1943 (zie p. 177). BeeldbankWO2.nl-NIOD.
Afbeelding omslag achterzijde: Joodse Raad, december 1942 (zie p. 84). BeeldbankWO2.nl-NIOD, Joh. de Haas.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond
van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb.
351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17
Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoe-
dingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB
Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in
bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet
1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeel-
dingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn bena-
derd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagontwerp: Henk Wals, Lauwers-C, Nijmegen
Vormgeving binnenwerk: Marijke Maarleveld, ViaMare, Zutphen

ISBN 978.90.5730.536.8
NUR 688

Inhoud

Voorwoord	7
1. David Cohen, een biografische schets	11
2. Kanttekeningen bij de Joodse Raad	25
3. Over de ‘Herinneringen’ van David Cohen	41
4. Publicatie in het NIW in 1982 en reacties	51
5. De herinneringen van David Cohen	57
Geraadpleegde literatuur	215
Geraadpleegde archieven en collecties	218
Woord van dank	219
Persoonsnamenregister	220

Voorwoord

De vernietiging van het Nederlandse Jodendom is het grootste drama uit de eigentijdse geschiedenis. De rol die de Joodse Raad en zijn voorzitters David Cohen en Abraham Asscher daarbij hebben gespeeld is het meest omstreden thema uit de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Zowel in Joodse kring als daarbuiten wekt het nog altijd beroering. Van de twee voorzitters was het vooral professor David Cohen die het gezicht van de Joodse Raad tijdens de bezetting bepaalde. Hij onderhield de meeste contacten met de Duitse instanties, gaf actief leiding aan de staf van de Raad en was vaak aanwezig als de Joden vanuit Amsterdam werden afgevoerd naar kamp Westerbork. Het was ook Cohen die na de oorlog bereid was om verantwoording af te leggen over zijn doen en laten.

Toen David Cohen met de diamantair Asscher de leiding van de Joodse Raad begin 1941 op zich nam was hij een man met aanzien. De hoogleraar oude geschiedenis werd alom gewaardeerd en geprezen voor zijn inzet voor de Joodse gemeenschap. Onvermoeibaar had hij zich ingezet voor de Joodse vluchtelingen uit Hitler-Duitsland. Vanwege zijn optreden in de oorlogsjaren is hij echter vooral veroordeeld en verguisd. Er is sinds 1945 veel over Cohen en de Joodse Raad geschreven, gepolemiseerd en gediscussieerd, waarbij het beeld door de jaren heen veranderde als gevolg van veranderende inzichten, nieuw onderzoek en een andere nadruk op morele opvattingen. Zo wist historicus en schrijver Abel Herzberg kort na de oorlog nog enige clementie voor Asscher en Cohen op te brengen. Beiden waren in hun ‘onnozelheid’ met hun Joodse Raad in een verraderlijke val getrapt, omdat het dreigende alternatief van massale deportatie naar het ongewisse, dat weinig goeds voorspelde, voortdurend boven het hoofd hing van de Joodse gemeenschap in Nederland. Hoe de Joodse Raad en het handelen van zijn voorzitters ook mag worden beschouwd, Herzberg bleef er nadrukkelijk op hameren dat de ware schuldigen van deportatie en vernietiging de uitvoerders en handlangers van Hitlers nationaalsocialisme waren. Op hen moesten in de eerste plaats de veroordelende pijlen worden gericht. Uiterst negatief en kritisch waren vervolgens de geschiedschrijvers Jacques Presser en Loe de Jong in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Hun veroordeling zette lange tijd de toon. Recentere publicaties tonen weer meer begrip voor de duivelse dilemma's waar de leiders van de Joodse Raad zich voor gesteld zagen. Er kwam meer aandacht voor het uiterst gecompliceerde web waarin Cohen verstrikt was geraakt en waaruit hij geen uitweg zag. Hij bleef daarom zijn koers volgen, aldus het nieuwe beeld. Mogelijke alternatieven negeerde Cohen. Scherpe confrontaties met het Duitse gezag ging hij uit de weg en hij gaf er de voorkeur aan zich inschikkelijk op te stellen. Zo moest de Joodse Raad enerzijds de bevelen van de Duitsers uitvoeren en probeerden Cohen en zijn medewerkers anderzijds de deportaties te vertragen en het lot van de resterende Joodse gemeenschap dragelijker te maken. Het motto van Cohen was zijn mede-Joden voor erger te behoeden. Zo lang het kon, probeerde hij uitstel van deportatie te realiseren. Toen dat niet meer mogelijk was voor de hele Joodse gemeenschap, stelde hij het scenario bij en werd het doel zoveel Joden als mogelijk te redden. Rijk aan illusies en arm aan realiteitszin had Cohen

zich laten misleiden. De taak viel hem destijds zwaar en liet hem ook na de oorlog niet los. In zijn 'Herinneringen' liet hij optekenen: 'Men heeft wel gevraagd hoe ik nog heb kunnen leven na alles wat er gebeurd is. Voor mij geldt veeleer het omgekeerde. Indien ik niets had gedaan, althans niets had geprobeerd, zou ik niet meer kunnen leven. Nu heb ik tenminste het gevoel dat wij ons best hebben gedaan, zowel om te verzorgen als om te redden en te rekken.'¹

In het naoorlogse debat over de Joodse Raad en zijn eigen rol daarin heeft David Cohen zich niet of nauwelijks gemengd. Hij hield zich beschikbaar voor de Joodse Ereraad die was ingesteld om zijn functioneren als voorzitter van de Joodse Raad te beoordelen en verweerde zich in de gerechtelijke procedure die tegen hem en Asscher was aangespannen. Maar publiekelijk stelde hij zich lijdzaam op en hield zich nadrukkelijk op de achtergrond. Aan het voornemen om na voltooiing van zijn in 1955 verschenen boek *Zwervend en dolend*, over zijn interpretatie van de geschiedenis van de Joodse vluchtelingen in de periode 1933-1940, ook zijn ervaringen in de oorlogsjaren in boekvorm te laten verschijnen, gaf hij geen uitvoering. Zijn gezondheidstoestand liet midden jaren vijftig te wensen over en intimi raadden het hem af. Het bracht dr. Loe de Jong, de toenmalige directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), het huidige Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), ertoe Cohen over te halen in ieder geval zijn herinneringen te dicteren, zodat zijn opvattingen en motieven voor de geschiedschrijving zouden zijn vastgelegd. In zestien sessies werd vanaf het voorjaar van 1956 het relaas van Cohen door een medewerster van het RIOD opgetekend.

Na het gereedkomen van de 'Herinneringen' was het typoscript slechts voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar. Het brede publiek kon er geen kennis van nemen. Dit veranderde in 1982, toen het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* (NIW) besloot de tekst in een extra uitgave integraal te publiceren. De familie van de in 1967 overleden David Cohen stemde daarmee na enige aarzeling in. De publicatie van de 'Herinneringen' in het NIW kreeg veel aandacht. Maar zoals dat met kranten en weekbladen gaat, was de fysieke houdbaarheid beperkt en was de uitgave na verloop van tijd nauwelijks meer beschikbaar. Slechts met moeite is vandaag de dag in een gespecialiseerde bibliotheek nog een exemplaar te vinden. Om deze belangrijke historische bron van deze ingrijpende episode uit de geschiedenis blijvend toegankelijk te maken is deze uitgave gerealiseerd.

In de onderhavige versie is de oorspronkelijke tekst integraal opgenomen en zijn de enkele passages en zinsneden die de hoofdredactie van het NIW in 1982 meende te moeten schrappen nu wel gepubliceerd. Vanwege de leesbaarheid is er bewust voor gekozen de nodige tekstuele aanpassingen door te voeren. Verouderde spelling, het soms archaische taalgebruik en het feit dat Cohen zijn relaas dicteerde, vroegen daarom. Het uitgangspunt was zo dicht mogelijk bij de authentieke tekst te blijven. Om verificatie met het originele typoscript en daarmee een verantwoorde bronnenkritiek mogelijk te maken, is de oorspronkelijke gedicteerde tekst, voorzien van de laatste, handgeschreven correcties van Cohen, op de website van het NIOD te raadplegen (<http://www.niod.nl/documents/publicaties/davidcohen.pdf>).

¹ Zie p. 192.

Cohen dicteerde zijn herinneringen als gezegd ruim tien jaar na de oorlog en deed dat voor een belangrijk deel uit het hoofd. Voor een beter begrip van de context en ter aanvulling van de genoemde feiten of om de herkomst van de gegevens inzichtelijk te maken, is de tekst uitvoerig geannoteerd.

Voorafgaand aan de geannoteerde 'Herinneringen' wordt een biografische schets van David Cohen gegeven. Dit boek bevat geen historisch overzicht van de Joodse Raad. Wel worden, in samenhang met Cohens 'Herinneringen', enkele kanttekeningen geplaatst bij het optreden van de Joodse Raad en de rol die Cohen daarbij speelde. Tot slot wordt de totstandkoming van de 'Herinneringen' in 1956 beschreven en ingegaan op de publicatie van de tekst in het NIW in 1982 en de daarop volgende reacties.

L David Cohen, een biografische schets

Een terugblik op het leven van David Cohen, dat 84 jaar bestrijkt, wordt bepaald door de tragiek van zijn omstreden voorzitterschap van de Joodse Raad en de daarmee verbonden vervolging en deportatie van de Joden in Nederland.² Zijn functioneren tijdens de bezetting is daarvoor te allesbepalend geweest. Voor zover daar al aandacht voor was, worden zijn vooroorlogse en naoorlogse levensloop dan ook als vanzelfsprekend in het licht van zijn controverse rol tijdens de oorlog gezien. Zo ook in 1953 toen David Cohen, na 27 jaar, afscheid nam als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Rector magnificus prof. mr. dr. G. van den Bergh prees na afloop van het afscheidscollege de verdiensten van Cohen voor de universiteit, maar in zijn zorgvuldig gekozen bewoordingen was de oorlog onlosmakelijk en nadrukkelijk aanwezig: ‘Het is mogelijk, dat Cohen fouten gemaakt heeft – en wie onzer maakt ze niet, vooral in moeilijke situaties – maar dat hem iets onoorbaars zou kunnen worden verweten, dat is volstrekt ondenkbaar. Verscheidene jaren lang hebt gij de loden last gedragen van een onnoemelijk zware taak, van een pogen, dat tot mislukking gedoemd was, zoals wij nu met stelligheid weten. Gij hebt met inzet van heel uw wezen gestreden; gij hebt geleden, onnoemelijk veel leed geleden, en gij hebt de strijd verloren. Gij zijt er mij en de Universiteit niet minder lief om.’³ Of het nu gaat om Cohens grote inspanningen voor de vluchtelingenpolitiek in de jaren dertig, zijn houding ten aanzien van het zionisme of zijn wetenschappelijke loopbaan; de donkere wolk van zijn rol in de Joodse Raad hangt als een schaduw boven zijn gehele leven. Begrijpelijk, maar het vernauwt wel de blik op een lang en ook vóór de oorlog intrigerend leven.

In het begin van de vorige eeuw was David Cohen vaak te vinden op het treinstation van zijn geboorteplaats Deventer. Na de Russische pogroms van 1902 kwamen hier dagelijks treinen uit Midden- en Oost-Europa aan vol met Joodse vluchtelingen die op weg waren naar Engeland en de Verenigde Staten. De jonge student Cohen trok zich het lot van de op drift geslagen Joden aan. Samen met een aantal anderen jongeren stond hij op het perron klaar met emmers hete thee en drinkkroezen om tijdens tussenstops drinken aan te reiken en de vluchtelingen moed in te spreken. Cohen zette samen met een vriend geregelde stationsdiensten op, waaraan ook zijn twee broers meewerkten. Later gaf Cohen aan dat zijn toen opgedane ervaringen van blijvende invloed waren op zijn betrokkenheid bij Joods leed en de behoefte hulp te verlenen en deze vooral, als het maar even kon, te organiseren en te leiden.

² Voor deze biografische schets is onder meer dankbaar gebruik gemaakt van de biografie van Piet Schrijvers over David Cohen: Piet Schrijvers, *Rome, Athene, Jeruzalem. Leven en werk van prof. dr. David Cohen*. Verder is onder meer geput uit de delen v, vi en vii van het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong; Hans Knoop, *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Asscher en David Cohen*; Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse Jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*; Willy Lindwer i.s.m. Johannes Houwink ten Cate, *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941-1943*; interviews met de kinderen van David Cohen en de publicaties van zoon Herman Cohen.

³ Prof. mr. dr. G. van den Bergh, geciteerd in *Het Parool*, 6 juli 1953.

David Cohen werd op 31 december 1882 in Deventer geboren, als oudste zoon in een gezin van zes kinderen – vijf broers, het jongste kind was een zusje. Vader Herman Cohen was eigenaar van een zaak in moderne en antieke meubelen en een gerespecteerd lid van de Joodse gemeenschap. Hij had bemoeienissen met het Joodse onderwijs, was kerkenraads-lid en senior lid van het Joods Armenbestuur. De Cohens waren niet streng gelovig. David volgde wel de Joodse ‘godsdienstschool’ en het gezin hield bepaalde Joodse gebruiken en feesten in ere. In Deventer doorliep David de Joodse lagere school en vervolgens het gymnasium. Leergierig en ambitieus toonde hij zich een briljante scholier met hoge cijfers voor vrijwel alle vakken. Als ‘modelleerling’ had hij ook nog eens stevast een tien voor gedrag.

In 1901 ging David klassieke letteren studeren in Leiden. Vader Cohen moest zich grote financiële opofferingen getroosten om zijn twee oudste zonen David en Isaak te laten studeren. Het betekende dat er voor de andere kinderen geen geld meer was om te studeren; hun toekomst lag dan ook in de meubelzaak. Vader Cohen stierf al in 1906, waardoor de vaderlijke verantwoordelijkheid grotendeels op de schouders van zoon David kwam te liggen. Toch nam deze de tijd voor zijn studie; hij studeerde in 1908 af.

Cohen ontwikkelde een enorme dadendrang. Naast studeren en college bezoeken was zijn aandacht blijven uitgaan naar de zorg voor Joodse vluchtelingen uit Oost-Europa. Daarnaast raakte hij meer en meer in de ban van het opkomende zionisme. Voor de opvang en transmigratie van de Oost-Europese vluchtelingen richtte hij ook elders in het land afdelingen van zijn ‘treinvereniging’ op. Hij was secretaris van de Nederlandse Zionistenbond (NZB), organiseerde discussiegroepen en nam het voortouw in de oprichting van de Nederlandse Zionisten Studenten Organisatie (NZSO). Ook onderhield hij tal van internationale contacten. Het organiseren, regelen en leidinggeven zaten hem al vroeg in de vingers.

Maar er moest ook brood op de plank komen. Na een vervolgstudie in Göttingen werkte Cohen van 1910 tot 1926 als leraar klassieke talen en sinds 1919 als conrector aan het Nederlandsch Lyceum in Den Haag. In 1912 promoveerde hij cum laude op een Latijns proefschrift over het oude Egypte onder Romeins bestuur. Naast zijn drukke baan propageerde Cohen het zionisme door het houden van lezingen en het schrijven van artikelen. Intussen gingen zijn bemoeienissen met Joodse vluchtelingen onverminderd door. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was daar het opvangcomité voor Joodse vluchtelingen uit België. In 1919 werd hij secretaris van het Centraal Bureau voor Joodse Emigratievraagstukken en vertegenwoordigde hij Nederland bij de eerste Joodse Welthilfskonferenz in Karlsbad.

De gedreven Cohen bouwde een imposant netwerk op van functies in talrijke clubjes, comités, verenigingen, organisaties en redacties van bladen. Zelfingenomenheid – hij zag zichzelf als een geboren leider – en eerzucht waren hem hierbij niet vreemd. Het was onvermijdelijk dat deze eigenschappen ook de nodige irritatie opriepen, al was het alleen maar doordat hij anderen doorgaans weinig ruimte liet. Dit was overigens niet de hoofdoorzaak dat hij binnen de Nederlandsche Zionistenbond toch niet de vooraanstaande positie zou innemen, die hij zo ambieerde. Dat had eerder te maken met de krachtentegenstelling tussen de politieke benadering van gematigdheid en het burgerlijke notabelendom waarvan Cohen een exponent was tegenover het in zionistische kring breed gedragen socialistische gezichtspunt vanuit maatschappelijke betrokkenheid. Eind jaren dertig speelde ook de

tweestrijd over het Verdelingsplan van Palestina een belangrijke rol. De tegenstellingen binnen de zionistische beweging zouden Cohen lang parten blijven spelen. Opponenten uit de vooroorlogse zionistische beweging werden later ook zijn critici en tegenstrevers tijdens de bezetting toen Cohen leiding gaf aan de Joodse Raad.

Cohens aanzien binnen de Joodse gemeenschap was dus niet primair te danken aan zijn positie binnen de kring van Nederlandse zionisten, maar volgde meer uit zijn maatschappelijke status als hoogleraar. In de vooroorlogse samenleving keek men nog op tegen intellectuele vorming en in sommige Joodse kringen was er een gevoel van trots dat een van hen het zo ver had geschopt. Een gevolg hiervan was dat er in elke organisatie waar Cohen lid van werd, velen waren die hem alleen al op grond van zijn hoogleraarschap een speciaal gezag toekenden. In 1922 werd hij benoemd tot privatdocent in de Griekse papyrologie aan de Universiteit van Leiden, een benoeming die hij in 1924 combineerde met een bijzonder hoogleraarschap in de geschiedenis van het hellenisme. Daarop volgde een benoeming in 1926 tot hoogleraar in de oude geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Professor Cohen was vooral in de collegezalen te vinden. Zevenentwintig jaar lang – met een onderbreking tijdens de oorlogsjaren als gevolg van het gedwongen vertrek van de Joodse hoogleraren aan de universiteiten in november 1940 – zou hij de leerstoel oude geschiedenis bekleden. Met al zijn nevenwerkzaamheden was er geen ruimte voor strikt wetenschappelijk onderzoek.⁴ Hij koos ervoor zich intensief in te zetten voor het ‘Joodse welzijn’. Vanaf 1933 was dat de zorg voor de Joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland.

Cohen, die inmiddels ook lid was van de Centrale Commissie van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, dat officieel het gehele Nederlandse Jodendom vertegenwoordigde, was door al zijn bestuurlijke en journalistieke werkzaamheden uitgegroeid tot een van de vooraanstaande Nederlandse Joden. Met de machtsovername van Hitler in 1933 kwamen daar nog eens functies in de vluchtelingenorganisaties bij. Historicus J. C. H. Blom ziet in deze carrièreontwikkeling een geleidelijke groei van Cohen naar een min of meer traditionele Nederlands-Joodse leiderspositie, die destijds bestond uit een sterk gesecculariseerd maatschappelijk gezag over de Nederlandse Joden die geheel op de Nederlandse samenleving georiënteerd waren. Hij kon daarbij overigens ook op bijval van orthodoxe Joden rekenen.⁵

Op grond van zijn ervaringen met de hulp van vluchtelingen lag het voor de hand dat Cohen betrokken was bij de oprichting van het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen op 21 maart 1933. Hij werd secretaris, maar de functie van voorzitter werd bekleed door Abraham Asscher, eigenaar van de bekendste diamantfabriek van Amsterdam, vooraanstaand liberaal-politicus en voorzitter van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap. Samen vormden zij het dagelijks bestuur. In het Comité namen vooral Joodse notabelen zitting die verantwoordelijkheid wilden nemen voor de filantropische zorg, maar tevens wilden voorkomen dat de toestroom van vluchtelingen tot maatschappelijke onrust zou leiden. Dat zou

⁴ Cohen publiceerde wel drie leerboeken die bestsellers werden en tezamen 120.000 exemplaren haalden, zoals het bekende *Leerboek der Oude Geschiedenis*, bekend als de ‘Van Gelder-Cohen’. In 1968 verscheen van dit boek de twintigste druk, die nog door Cohen is voorbereid: H. van Gelder en D. Cohen, *Leerboek der Oude Geschiedenis* (Groningen 1925).

⁵ J. C. H. Blom, ‘In de ban van de Joodse Raad’, p. 52.

David Cohen te midden van andere hoogleraren bij de viering van het driehonderdjarig bestaan van de Universiteit van Amsterdam in 1932. Van links naar rechts: H. Frijda, J. L. Palache, F. G. Scheltema, C. de Lange, D. Cohen, H. A. Brouwer, G. A. S. Snijder en C. U. Ariëns Kappers. Collectie Joods Historisch Museum. Amsterdam.

wellicht antisemitisme oproepen, waardoor de relatief gunstige positie van de Joden in Nederland in gevaar zou kunnen komen.

Het Comité Bijzondere Joodse Belangen had verschillende onderafdelingen. De voornaamste was het Comité voor Joodse Vluchtelingen, waarvan David Cohen voorzitter werd.⁶ Hij toonde zich een toegewijde en hardwerkende bestuurder, maar ook een autoritaire leider die vooral de organisatorische lijnen in de gaten hield. Voor dat laatste was een goede reden. Ruim 22.500 Joodse vluchtelingen kwamen de grens met Duitsland over en voor hen moesten talrijke voorzieningen getroffen worden. In korte tijd groeide het comité uit tot een omvangrijke organisatie, die evenals later de Joodse Raad in verschillende afdelingen was opgesplitst. Zo waren er een Emigratiebureau, een Commissie Publiciteit, een financiële commissie, een economische commissie en een instituut voor opleidingen en cursussen. Cohen had de dagelijkse leiding en werd bijgestaan door twee medewerkers: R. H. Eitje (secretaris) en mevrouw G. van Tijn-Cohn (hoofd van het emigratiebureau). Beiden zouden later Cohen ook bijstaan in zijn werk voor de Joodse Raad.

Het grootste probleem voor het Comité was het bijeenbrengen van gelden. De Nederlandse regering had bepaald dat Joodse vluchtelingen alleen toegelaten konden wor-

⁶ Bob Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands, 1933-1945*; David Cohen, *Zwervend en dolend. De joodse vluchtelingen in de jaren 1933-1940*.